



# De kieren van de tempelpoort

## Negentiende-eeuwse vrijmetselaarsloges tussen geheim, divulgatie en angst

Jeffrey Tyssens

### Een geheim genootschap?

Kan de vrijmetselarij gekenschetst worden als een geheim genootschap? Velen denken dat. Nochtans is de historische realiteit een stuk complexer dan deze algemene typering zou laten vermoeden. Interessante aanknopingspunten om de status van het geheim in de geschiedenis van de (Belgische) vrijmetselarij wat preciezer te kunnen vatten, kan men alvast terugvinden in het oeuvre van de Duitse socioloog Georg Simmel (1858-1918). In enkele klassieke teksten maakte deze laatste een fijnzinnige analyse van het geheim dat hij omschreef als een van de grootste verwezenlijkingen van de menselijke beschaving: het kunnen geheimhouden van dingen maakte het immers mogelijk om een subtiele wisselwerking op te bouwen tussen twee werelden, die van het bekende en die van het verborgene.<sup>1</sup> Dat liet bijvoorbeeld toe om geraffineerde menselijke relaties op te bouwen, waarbij het meer of minder delen van geheimen meteen ook nabijheid of afstand kon genereren: zonder dit soort 'spel' geen liefde of vriendschap. Simmel had daarbij ook aandacht voor de plaats van het geheim op een meer omvattend, zeg maar op een algemeen-politiek niveau. Hij meende immers te kunnen vaststellen dat doorheen de geschiedenis van de moderne samenleving (hij schreef zelf kort na de eeuwwisseling) staatszaken steeds meer openbaar waren geworden, terwijl de persoonlijke sfeer nadrukkelijker in de beslotenheid terecht kwam. Hoewel Simmel het geheim als een neutrale categorie hanteerde – het kon zowel op positieve als op negatieve manier worden gehanteerd – legde hij toch de nadruk op het feit dat het geheim vooral een sfeer van vrijheid kon creëren. En hier kwamen ook verenigingen zoals de vrijmetselarij in zijn blikveld.

Simmel schonk inderdaad aandacht aan het fenomeen van het 'geheim genootschap' en benadrukte daarbij dat er een onderscheid moest worden gemaakt tussen een geheim genootschap *stricto sensu* en datgene wat hij als een quasi geheim genootschap omschreef. De eerste variant hield eenvoudigweg alles verborgen, ook zijn bestaan. Quasi geheime genootschappen deden dat niet: zij plaatsten bepaalde aspecten van hun activiteit in de beslotenheid,

1 G. Simmel, 'Psychologie der Diskretion', in: *Der Tag* (4 september 1906); idem, 'Das Geheimnis. Eine sozialpsychologische Skizze', in: *Der Tag* (10 december 1907); idem, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* (Berlijn 1908) 256-304.

maar ontkenen het eigen bestaan zeker niet. Daarom was Simmel dan ook expliciet in zijn typering van de vrijmetselarij als behorende tot de tweede categorie. Daarvoor had hij goede redenen. Het inwijdende karakter van de loges en hun ontstaan in een tijdvak waarin de vrijheid van vergadering nog lang geen gemeengoed was, maakte die beslotenheid tot een interessante organisatorische techniek, maar tegelijkertijd mocht die maçonnieke geheimhouding met een flinke korrel zout worden genomen. In de Britse bakermat was het in de achttiende eeuw gemeengoed dat vrijmetselaars in parades door de straten opstapten, bijvoorbeeld om samen een toneelvoorstelling te gaan bijwonen. Maar niet elke context was even receptief daarvoor. Menige wereldlijke macht – zelfs in protestantse staten – bekeek destijds het genootschap met argwaan en dat was in katholieke regio's zo mogelijk nog meer het geval: de paus was er immers snel bij om een sociëteit te veroordelen die tolerantie en evenwaardigheid van religies vooropstelde. Geen wonder dus dat in regio's waar de Katholieke Kerk domineerde de vrijmetselaars heel wat discreter zouden optreden.

Na de Franse Revolutie zou dat gegeven slechts versterken: de associatie die in allerhande publicaties zou worden gemaakt tussen vrijmetselarij en subversie plaatste de loges immers in een negatief politiek daglicht. Hun rol in de revolutie was nihil geweest, maar de perceptie was anders en uiteindelijk nam menig vrijmetselaar – alvast toch in regio's als de onze – die beschuldiging op als een soort ereteken. De confrontatie met de geestelijkheid droeg niet weinig bij tot het geleidelijk opschuiven van de loges in liberale richting en tot het verder uitdiepen van de geheimhouding, niet alleen als zelfbescherming, maar ook als instrument om een intern politiek debat vorm te kunnen geven dat vrij zou zijn van elke kerkelijke of andere druk. Het resultaat is welbekend: in het jonge België zouden de loges zich ontpoppen tot de ware ruggengraat van de liberale partij.

## De confrontatie met de geestelijkheid droeg niet weinig bij tot het geleidelijk opschuiven van de loges in liberale richting en tot het verder uitdiepen van de geheimhouding

Maar een volwaardig geheim genootschap vormden zij daarom evenwel nog niet, getuige daarvan slechts de enkele publieke stellingnames.<sup>2</sup> Maar wat dan wel? Wat mocht doorsijpelen naar het publiek en wat niet? Er bestond met andere woorden, als we een ruimtelijke metafoor gebruiken, een soort van beweeglijk grensgebied 'binnen/buiten'. De vrijmetselaarsloges, in België evengoed als elders, moesten een soort contextgebonden negotiatie maken tussen welke informatie werd vrijgegeven en welke niet. Welke mechanismen maakten dat er dan toch gegevens langs de kieren van de tempelpoort naar 'buiten' sijpelden die men liever 'binnen' had gehouden? Wat liet men wel naar 'buiten' gaan en waarom? Hoe ging de buitenwacht daarmee om? En hoe hing

2 Bijvoorbeeld naar aanleiding van het overlijden van Leopold I in 1865. Zie: J. Tyssens, 'A Lodge Of Sorrow for King Leopold I of Belgium (1866): Masonic Patriotism and Spirituality on Trial', in: *Journal for Research into Freemasonry and Fraternalism* 3:2 (2012) 248-264.

dat alles samen met de constructie van angsten en mythes betreffende de vrijmetselarij of haar vijanden?

### Lekken 'buitenshuis'

Informatie over de activiteit van een loge kon onbedoeld uitlekken door buitenstaanders, niet-leden dus, die om een of andere reden toch toegang hadden tot de privésfeer van vrijmetselaars of die door diensten aangeboden aan loges bijvoorbeeld de aanwezigheid van een loge en haar leden binnen een lokale gemeenschap konden traceren. Dergelijke scenario's leidden in Oost-Vlaanderen in de jaren 1810 en 1820 tot twee incidenten waarbij de lokale clerus lucht kreeg van het bestaan van een loge in hun parochie en daarbij met enkele medestanders de lokalen min of meer kwamen belagen. Hoe die informatie precies was uitgelekt, is niet heel erg duidelijk, al lijkt het in het eerste geval te gaan om indiscreties door het huispersoneel van een lid. Het betreft hier de Lokerse loge *L'Accord Parfait*, die daar in 1813 was opgericht en wiens lokaal in 1816 ongenodigd bezoek kreeg. Het incident werd in hoogst sarcastische bewoordingen verhaald door Pierre-Charles Peseux, een Frans vrijmetselaar die toen voor de *Journal de Gand* werkte waarin het relaas te lezen was. De Lokerse pastoor was kennelijk getipt door een dienstmeid die een brief van de loge zou hebben geopend en ook een schootsvel zou hebben gezien: 'Elle avait vu (ah, horreur!) une espèce de tablier couvert de têtes de mort et de figures diaboliques.'<sup>3</sup> Dat demonische element moet de gemoederen van de – vrouwelijke – kenniskring van de bewuste meid in beweging hebben gebracht: 'L'existence du sabbat, une fois prouvée, il le fut également que le diable y assistait en figure de babouin. Une députation fut adressée à M. le curé, qui donna de grands éloges aux inquisiteurs femelles et promit de lancer la foudre de ses anathèmes contre tous ces suppôts de Satan.'<sup>4</sup> De preek die daarop volgde, bracht het kerkvolk in beweging of toch een welbepaald deel ervan, als we Peseux mogen geloven:

Les dames qui se trouvaient là en majorité, et les petits garçons qui ne valent rien nulle part, furent transportés d'un saint zèle, et il fut décidé, en grand conseil de guerre, que les troupes légères de l'armée fanatico-femelle feraient de suite le siège de la demeure du démon. En conséquence, tous les polissons de la ville se rendirent sur les lieux et se mirent à casser les vitres, à la grande satisfaction des marchands de verre.<sup>5</sup>

In december 1827 had een vergelijkbaar incident plaats in Oudenaarde. De plaatselijke loge *L'Aurore* had een nieuwe tempel ingehuldigd en de leden wilden dat vieren met een banket in het lokaal ernaast. Dat feest werd evenwel verstoord door de deken die, geflankeerd door enkele andere geestelijken en 'plusieurs affidés',<sup>6</sup> zich voor de deur van het lokaal had opgesteld en de omstaanders probeerde op te zetten tegen de daar vergaderde vrijmetselaars. Hoe ze de locatie van de loge kenden, is niet duidelijk. Hoe dan ook, al snel vormde er zich een kleine menigte, waarop de priester het logegebouw binnendrong, de dienstbode van de werkplaats en diens familieleden bedreigde met 'ses menaces et ses anathèmes contre les adorateurs du diable'.<sup>7</sup> Daarop joeg de geestelijke de wenende dienstbode naar buiten. Meteen probeerde een deel van de voorbijgangers de klaargemaakte voedingswaren te stelen, wat de leden van *L'Aurore* dan weer probeerden te verhinderen. Enkele jongere vrijmetselaars wilden de belagers met harde hand aanpakken, maar die waren intussen vertrokken: 'les ministres d'un Dieu de paix venaient de se retirer',<sup>8</sup> zo rapporteerde de verontwaardigde *Almanach de la Maçonnerie Symbolique* een jaar later.<sup>9</sup>

3 'Ze had (o de verschrikking) een soort schootsvel gezien, bedekt met doodshoofden en diabolische figuren.'

4 'Eens het bestaan van de sabbat was bewezen, kwam meteen het bewijs dat ook de duivel er aanwezig was in de vorm van een baviaan. Een delegatie werd dan naar meneer pastoor gestuurd, die de vrouwelijke inquisiteurs met lof overlaadde en beloofde de bliksem van zijn banvloek tegen al deze suppoosten van Satan te richten.'

5 'De dames die daar in meerderheid aanwezig waren en de kleine nietsnutten die er ook rondliepen, werden door een heilige ijver bezielde. En er werd door de grote krijgsraad besloten dat de lichte brigade van het fanatiek-feminiene leger de woning van de demon zou gaan belegeren. Daardoor kwamen alle schelmen van de stad naar die plek om er de ruiten stuk te slaan, tot grote genoegdoening van de glasverkopers.'  
Zie: *Journal de Gand*, 25 maart 1816, 1.

6 'meerdere bondgenoten'.

7 'zijn dreiging en vervloekingen tegen de aanbidders van de duivel'.

8 'de cultusbedienaren van een God van vrede hadden zich net teruggetrokken'.

9 *Almanach de la Maçonnerie Symbolique Belge* (Brussel 1828) 90-92.



Schootsvel in leder, begin negentiende eeuw (Privécollectie Berend Bunk).

Beide incidenten zijn interessant. Vooreerst tonen ze hoe deze voor de lokale gemeenschap ongetwijfeld ongewone genootschappen door charivari-achtige praktijken konden worden onthaald (denken we maar aan het opduiken van jonge kerels en het buiten jagen van geviseerden). Maar het meest fascinerende is ongetwijfeld het diabolische element. De perceptie van maçonnieke objecten – schootsvellen met schedels (normaliter op de achterkant) bestonden wel degelijk, al heeft die symboliek niets met de duivel te maken – en de stigmatisering door de clerus sloten kennelijk vrij goed bij elkaar aan. Die angst voor het diabolische als eigen aan de vrijmetselarij is treffend, vooral omwille van het tijdsgewricht waarin ze zich situeert. Hoewel er al wel van die associaties waren gemaakt in de achttiende eeuw, toch waren die dan nog vooral satirisch.<sup>10</sup>

Die angst voor het diabolische als eigen aan de vrijmetselarij is treffend, vooral omwille van het tijdsgewricht waarin ze zich situeert

<sup>10</sup> Doorgaans wordt daarbij een tekst in de *Wonderful Magazine, or Marvelous Chronicle* van 1764-1765 aangehaald waarbij vrijmetselaars worden voorgesteld als raaskallende apen die teveel dronken en eden aflegden 'in the presence of old Nick', van Satan dus. Het ging hier echter niet om een echte diabolisering maar wel om een ridiculisering. Zie: *Ars Quatuor Coronatorum*, X (1897) 197.



Maçonnieke dolk, tweede helft negentiende eeuw (Privécollectie Berend Bunk).

Welbekend is vooral de oplichterij van Léo Taxil aan het einde van de negentiende eeuw, waar zelfs het Vaticaan in tuimelde: ook in Taxils boeken werd het satanische vooropgesteld als het ware fundament van de maçonnerie.<sup>11</sup> Dat dit in de eerste decennia van de negentiende eeuw ook al leefde, dat de lagere clerus in dat verhaal meestapte en de gelovigen errond kon mobiliseren, daar waren niet zoveel indicaties van bekend. Er waren toen wel al publicaties die de loges een duivelse of demonische natuur aanwreven: de geschriften van de *abbé* Fiard waren sprekende voorbeelden van het genre.<sup>12</sup> Klaarblijkelijk waren die representaties wel degelijk doorgesijpeld, niet alleen naar *mainstream* katholieke publicisten,<sup>13</sup> maar evenzeer naar het gewone kerkvolk. Dit zal wellicht helpen verklaren waarom dergelijke satanische elementen diep waren doorgedrongen in volksverhalen allerhande: die vormden ongetwijfeld een spiegel van dieperliggende voorstellingswerelden, zeker in rurale gebieden.<sup>14</sup> De beslotenheid van de maçonnieke werking en haar ongewone symboliek leken bij velen een diffuse angst te genereren.<sup>15</sup> Soms leidde die dus ook tot meer gewelddadige uitbarstingen.

### Lekken 'binnenshuis'

Dienstbodes duiken opnieuw op bij indiscreties die van binnen de loges zelf vertrokken. Loges hadden immers ook personeel. Er bestond een oude traditie om mannelijk personeel in de eerste graad in te wijden en zo via de eed tot geheimhouding te binden. Die praktijk leek echter verwaterd en zo kon het gebeuren dat loslippige figuren in dienst kwamen. Ook dat kon tot onthullingen leiden die loges nogal verontrustten. Een markant voorbeeld hiervan was de publicatie van een volledige ledenlijst van de Gentse progressistische loge *La Liberté*, met naam en toenaam, beroep en woonplaats erbij, in de katholieke

- 11 Over Taxil is veel geschreven. We houden het hier bij het recente werk: R. Van Lwijk, *Children of Lucifer. The Origins of Modern Religious Satanism* (Oxford 2016).
- 12 D. Armando, 'Des sorciers au mesmerisme: l'abbé Jean-Baptiste Fiard (1736) et la théorie du complot', in: *Mélanges de l'École française de Rome*, 124:1 (2014) online (geconsulteerd 29 maart 2017).
- 13 Men denke bijvoorbeeld aan de Franse krantenman Victor-Amédée Waille (1798?-1855), een medestander van Lamennais die in de jaren 1830 een tijdlang in België verbleef. In 1825 publiceerde Waille anoniem het antiliberale: *Lettre de Satan aux francs-maçons suivie d'une réponse à Satan* (Paris, 1825). Ook hier verschenen de vrijmetselaars, ietwat ironisch weliswaar, als de instrumenten van de duivel.
- 14 Men bekijkt daarvoor de Vlaamse volksverhalenbank: [www.volksverhalen.be](http://www.volksverhalen.be). Zie ook: A. Roeck, 'De vrijmetselarij in het volksgeloof en het volksverhaal', in: *Volkskunde* 3-4 (1998) 143-425.
- 15 Die heeft in de Vlaamse literatuur een interessant spoor nagelaten, namelijk het kortverhaal *Van Alleijnes' ziel. Een psychologische studie van bijgeloof* (1898) van Cyriel Buysse (zelf kort nadien ingewijd in de Gentse loge *La Liberté*). Zie: R. Vermeir en J. Tyssens, *Vrijmetselarij en vooruitgang. De Gentse progressistenloge La Liberté (1866-1966)* (Brussel 2016) 166.

kranten *Het Fondsblad* en *Le Bien Public* in juni 1874.<sup>16</sup> Dit incident was van een heel andere orde dan de sterke verhalen over duivels en demonen vijftig jaar daarvoor en bovendien voltrok het zich in een geheel andere context. Daar waar in de jaren 1810 en 1820 de liberale gevoeligheden zich vooralsnog erg discreet manifesteerden, waren de loges in het onafhankelijke België snel gaan politiseren en speelden ze een eigen rol in het conflict tussen klerikalen en antiklerikalen.<sup>17</sup> Het is dan ook geen wonder dat ze werden geïsoleerd in een katholieke pers die zich, zelfs in haar ultramontaanse variant, niet langer bezighield met irrationele stigmatiseringen: waar het nu om ging was de vijand te identificeren en in een slecht daglicht te stellen, om zowel de vrijmetselarij als het Gentse liberalisme, of minstens toch de progressistische variant, te denigreren.

Getuige daarvan het artikel met de evocatieve titel 'La queue du libéralisme', waarmee de *Bien Public* de progressistenloge als een stelletje tweederangsfiguren afdeed. De commentaar was smakelijk :

Faut-il le dire? ... Nous avons été surpris et presque humilié pour notre ville, en voyant le dessous des cartes du libéralisme, en constatant quels éléments suffisent à mettre en branle tout le "grand parti libéral". Quoi! C'est là la fraction la plus intelligente et la plus éclairée du parti des lumières! C'est là l'élite du parti, l'aréopage qui formule le programme, le conseil de guerre qui arrête le plan de campagne et dont les ordres mystérieux obtiennent l'assentiment général. Certes la Loge *La Liberté* ne doit pas cette influence exceptionnelle ni au prestige personnel, ni à la position sociale, ni aux talents de ceux qui la composent. Dans ce catalogue pas un nom qui émerge, pas un homme de valeur qui s'impose à la considération du public. Le Frère Willequet lui-même qu'on a élevé aux honneurs de la candidature, est un astre de troisième grandeur. Le parti libéral doit donc être tombé bien bas; il doit avoir profondément conscience de sa faiblesse pour accepter aujourd'hui, non pas seulement le concours, mais la prépondérance et la direction de la Loge *La Liberté*! Avions-nous raison de le dire, il y a quelques jours? C'est aujourd'hui la queue du libéralisme qui mène la tête.<sup>18</sup>

Binnen *La Liberté* kon men hoegenaamd niet lachen met het voorval. Er werd meteen een onderzoek ingesteld naar de vier leden die beschikking hadden over een adressenlijst: de consequentie daarvan kon een regelrechte uitsluiting zijn. Maar zo'n vaart zou het niet lopen. Finaal werd immers ontdekt dat het lek terug te voeren was tot een vroegere 'frère servant' van *La Liberté* die dan weer in verbinding bleek te staan met de conciërge van, jawel, het Gentse seminarie.<sup>19</sup> Het was overigens niet het laatste incident met dienstpersoneel van de loge in kwestie. In 1902 zou er opnieuw een onderzoek worden gevoerd naar de dienstbodes van de loge, kennelijk weerom wegens indiscreties: één ervan, zo bleek, zou de zoon van een 'sacristain' zijn geweest.<sup>20</sup>

### Schijnbare lekken

Haast meteen na het ontstaan van een formeel gestructureerde vrijmetselarij in het Engeland van de vroege achttiende eeuw zijn er divulgatiegeschriften op de markt gekomen die de vermeende geheimen van het genootschap openbaar wilden maken – niet zelden om er een mooie cent aan te verdienen, later ook met politiek-religieuze doeleinden. Voor anti-maçonnieke organisaties werd dat zelfs een soort van *core business*. De diverse nummertjes van het *Bulletin antimaçonnique* die in België vóór de Eerste Wereldoorlog verschenen, zijn

16 *Het Fondsblad* (3 juni 1874) 1; *Le Bien Public* (4 juni 1874) 2.

17 J. Tyssens, 'Aspects de la sensibilité libérale dans les loges belges pendant les premières décennies du XIX<sup>e</sup> siècle', in: *Lumières* 7 (2006) 177-201.

18 'Moeten we het zeggen? ... We waren verbaasd en haast vernederd voor onze stad bij het zien van de achterkant van de kaarten van het liberalisme, vaststellend welke elementen volstaan om de "grote liberale partij" in rep en roer te zetten. Wat! Ziedaar het meest intelligente en opgekleurde deel van de partij van het licht! Ziedaar de elite van de partij, de areopage die het programma en het oorlogsplan formuleert, en wiens mysterieuze bevelen alom navolging krijgen. De loge *La Liberté* dankt haar uitzonderlijke invloed voorwaar niet aan het persoonlijk prestige noch aan de sociale positie noch aan de talenten van haar leden. In de catalogus niet één naam die erbovenuit steekt, niet één waardevol man die de achting van het publiek afdwingt. Zelfs broeder Willequet, die men met een kandidatuur heeft vereerd, is slechts een ster van derde rang? De liberale partij moet dus erg diep gevallen zijn; ze moet zich zeer van haar zwakte bewust zijn om vandaag niet alleen de samenwerking maar het overwicht en de dominantie van de loge *La Liberté* te aanvaarden! Hadden we geen gelijk, als we dit enkele dagen geleden schreven? Vandaag is het de staart van het liberalisme die met het hoofd schudt.' Zie: *Le Bien Public* (6 juni 1874) 1.

19 Maçonniek Studie- en Documentatiecentrum Brussel (verder MADOC), Fonds Moskou (verder FM), inv. nr. 1.0110, *La Liberté* - Conseil d'Administration, vergaderingen 5 en 26 juni, 2 juli 1874; MADOC, FM, inv. nr. 1.0543, *La Liberté*, zitting leerlingengraad 26 juni 1874.

20 MADOC, FM, inv. nr. 1.0546, *La Liberté*, zitting leerlingengraad 17 juni 1902.

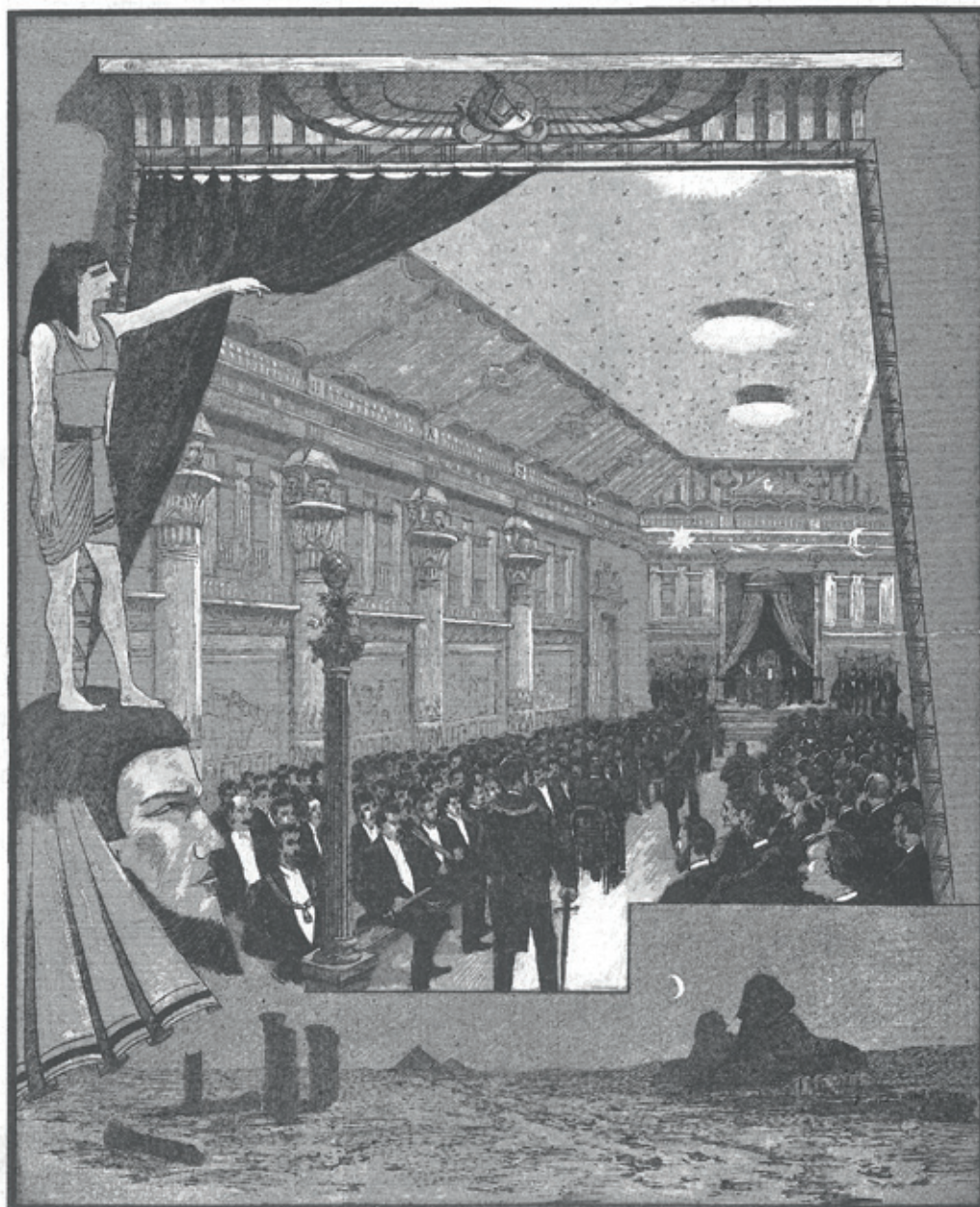
DERDE JAARGANG. — N° 4.

PRIJS PER NUM. . . 10 CENT. . .

O. v. van Brussel, 37<sup>e</sup> d. v. 5<sup>e</sup> m. v. 5890 (27 juli 1890).

# DE VLAAMSCHЕ PATRIOT

## IN DE LOGIE



Binnengezicht van den Grooten Tempel der Logie van de « Amis Philantropes », te Brussel.



daar een uitstekende illustratie van. Nu was dat *Bulletin* een publicatie met een eerder beperkt bereik. Ook meer populariserende bladen probeerden echter al eens uit datzelfde vaatje te tappen. Een interessant voorbeeld daarvan is het themanummer dat *De Vlaamsche Patriot* op 27 juli 1890 publiceerde (en waaraan later in 1890 en 1891 nog enkele vervolgies werden gebreid):<sup>21</sup> 'De Vlaamsche Patriot in de Logie' (sic). Dit wekelijkse 'Familieblad', zoals het zichzelf omschreef, was een neveninitiatief van de bekendere *Patriote Illustré*, die daarmee van 1888 tot omtrent 1892 (zonder veel succes) probeerde om ook een Vlaams publiek aan te boren.

21 *De Vlaamsche Patriot. Familieblad* (1890-1891) 38-41, 44-46, 63-68, 352, 357-358.

Zoals in het 'moederblad' werd een sterke nadruk gelegd op het visuele. De voorpagina toonde een grote prent van de Egyptomane tempel van de Brusselse Peterseliestraat en verder waren de nummers bezaaid met illustraties die vooral uit buitenlandse magazines waren overgenomen: beelden van vrijmetselaars-tempels in China, een vrijmetselaarsbal in Cambridge, de klassieke gravure van vrijmetselaars met hun banieren op de barricades van de Parijse commune, een maçonnieke optocht in Amerika, achttiende-eeuwse gravures die reële tempelwerkzaamheden of pastiches erop weergaven. Ook de recentere karikaturen waren interessant, vooral de ridiculisering van broeder Snullemans' inwijding in de hoge graden van de vrijmetselarij: die vaag op een strip lijkende reeks was immers overgenomen van de Franse cartoontekenaar Barentin, een obscure figuur die met de eerder vermelde Léo Taxil had samengewerkt voor een schotschrift tegen de Franse republikeinse politici. Opmerkelijk was ook dat de redactie de hand had weten te leggen op een reeks Belgische maçonnieke menu's (waarop namen waren vermeld) en op een maçonniek diploma (van de liberale volksvertegenwoordiger Gustave Washer). Het grafisch werk toonde aan dat men niet goed wist waarmee men bezig was. Zo zag bijvoorbeeld die grote tempelafbeelding er vrij getrouw uit, maar toch werden symbolen verkeerd geplaatst of aangevuld met allerlei fantasietjes (zoals het toevoegen van niet-bestaande beelden).

## Niet ongewoon was ook het voorstellen van het vrijmetselaarsritueel als 'laffe beuzelachtigheden en kinderachtig komediespel'

De begeleidende teksten waren weinig meer dan een rommeltje. Klassiek was het benadrukken van het veronderstelde antigodsdienstige karakter van de maçonnerie: 'Het doel der belgische [sic] Logie is van den eersten oogenblik geweest, zoo zegden de bepalingen: de kompleete vernietiging van het kristendom en zelfs van het kristelijk gedacht'. Niet ongewoon was ook het voorstellen van het vrijmetselaarsritueel als 'laffe beuzelachtigheden en kinderachtig komediespel', onder meer in een artikel over een Parijs atelier waar allerlei vrijmetselaarsbenodigdheden werden gemaakt. Opvallend veel aandacht was er weer voor de schedels die daar werden geproduceerd (een object dat bij inwijdingen wordt gebruikt). Daarmee was duidelijk enig effect-bejag gemoeid maar het diabolische dat er in het begin van de eeuw mee werd geëvoceerd, was er nu niet bij. Nochtans was dat motief aan het einde van de

negentiende eeuw weer erg populair. Het geheel toont aan dat het katholieke blad niet bijster goed was geïnformeerd en zelfs de Taxil-hype maar half had opgemerkt. Indien de redactie nu meende belangrijke revelaties te hebben gebracht naar het grote publiek, dan zullen de vrijmetselaars er toen zonder enige twijfel anders over hebben gedacht.

### 'Opgelegde' lekken

Zijn er voorbeelden te vinden waarbij het onthullen van maçonnieke gegevens werd opgelegd door openbare autoriteiten, via een politieel optreden bijvoorbeeld? Tonelen zoals ze tijdens de Tweede Wereldoorlog te zien zouden zijn (leidend tot onder meer de fameuze anti-maçonnieke tentoonstellingen in Brussel en enkele andere steden), waren er in de negentiende eeuw slechts uiterst zelden.<sup>22</sup> Toch is er één casus bekend waarbij het er even op leek of er een loge door de plaatselijke politie zou worden 'bezocht'. Alles speelde zich af in 1884, kort na de welbekende verkiezingsnederlaag die een einde maakte aan zes jaar liberaal bewind. Het incident veroorzaakte alleszins een schokgolf in de Gentse vrijmetselarij, want het leek er wel een indicator van te zijn dat de nieuwe katholieke meerderheid ongemeen bedreigend zou kunnen optreden.

22 We verwijzen naar de beruchte affiche. Zie: J.-P. Schreiber & J. Tyssens, 'Antimaçonisme', in: J. Tyssens (red.), *De Schatten van de Tempel. Het Belgisch Museum van de Vrijmetselarij* (Brussel 2006) 144.



Jubileumpenning van Le Septentrion (Gent), 1911 (Privécollectie Berend Bunk).

Dat had alles te maken met een huiszoeking die op 23 juni 1884 zou zijn doorgegaan in de lokalen van *Le Septentrion*. Kennelijk was alleen de woning van de conciërge doorzocht en wel naar aanleiding van een schot dat zou zijn gelost op het lokaal van de Gentse katholieke kring (hoogstwaarschijnlijk een kwakkel), maar niettemin ging als een vuurtje het gerucht de ronde dat er in het logegebouw zelf zowaar een wapendepot was gevonden. Daar was natuurlijk niets van aan, klaarblijkelijk was de politie er niet eens binnen gegaan.<sup>23</sup> Doch de schrik zat er wel degelijk in. Bij de andere Gentse loge, *La Liberté*, werd immers gevreesd dat men onder futiele voorwendsels ook wel eens bij hen op bezoek zou kunnen komen. Men besliste, omwille van de veronderstelde ernst van de situatie, de beslissingen rond de politieke acties van de werkplaats voorlopig niet meer te noteren, noch de verslagen in het grote verslagboek over te schrijven en verder de archieven onder te brengen bij Edmond Willequet omdat die laatste als parlamentslid onschendbaarheid genoot. Er werden gedurende enkele maanden, uit vrees voor nieuwe lekken, zelfs geen uitnodigingen voor de zittingen verstuurd.<sup>24</sup> Veel had het uiteindelijk niet te betekenen, maar het spreekt wel boekdelen over de stemming die in liberale en maçonnieke kringen heerste in dat bewuste jaar.

23 *De Koophandel* (24 juni 1884) 2.

24 MADOC, FM, inv. nr. 1.0544, *La Liberté*, zittingen leerlingengraad 21 juni en 7 juli 1884.



Edmond Willequet (1825-1905), boegbeeld van *La Liberté* en liberaal volksvertegenwoordiger (Liberaal Archief).



Kraaglint van de eerste Grootmeesters (waaronder Verhaegen) van het Grootoosten van België (Privécollectie Berend Bunk).

### 'Gewilde' lekken

Iets minder zeldzaam zijn de voorbeelden van publieke manifestaties waarbij vrijmetselaars bij een evenement in rituele kledij in de openbaarheid traden en zichzelf bijgevolg bekend maakten. Wat in Angelsaksische contexten vrij gewoon genoemd mag worden – publieke ceremonies waarbij bijvoorbeeld de hoeksteen van een openbaar gebouw door vrijmetselaars werd geplaatst, waren daar lang schering en inslag – was dat in katholiek-continentele omgevingen allerminst. Het is dan ook markant dat er in de negentiende eeuw uiteindelijk slechts één aanleiding was om als Belgische vrijmetselaars met een specifieke vestimentaire code naar buiten te treden: het begraven of herdenken van (bekende) medevrijmetselaars. Verbazen hoeft dat allerminst. Het omstreden karakter van de burgerlijke begrafenis – een afscheidsritueel waarin vrijmetselaars niet zelden een voortrekkersrol zouden spelen – maakte immers dat het bij uitstek de gelegenheid was om aan een ander levensbeschouwelijk toebehoren dan het katholieke op zichtbare wijze uiting te geven.

De eerste burgerlijke begrafenis van maçons kwamen er overigens niet omdat zij dat zelf wilden, maar omdat de clerus hen een kerkelijke begrafenis ontzegde indien zij hun maçonnieke kwaliteit niet wilden afzweren. Vooral na de bisschoppelijke veroordeling van 1837 gebeurde dat wel eens. De verontwaardiging daarover leidde dan soms tot een kleine maçonnieke 'zelfmanifestatie' buiten de beslotenheid van de tempel. Dat was bijvoorbeeld het geval bij dergelijke begrafenis van Lambert Yernaux in Brussel in 1843. De deelnemende vrijmetselaars hadden toen hun schootsvellen en andere regalia onder hun overjassen gedragen maar bij het graf werden deze meteen openlijk omgord. Vanaf de jaren 1850 veranderde dat patroon evenwel. Meer en meer vrijmetselaars weigerden nu zelf de priesterlijke absolutie en kozen resoluut voor de buitenkerkelijke begrafenis. Die werd in de jaren 1850 en 1860 een strijdpunt waardoor het ook voor vrijmetselaars zaak werd om het sterven en begraven sterk symbolisch te gaan markeren.<sup>25</sup>

Het belangrijkste voorbeeld daarvan is ongetwijfeld de iconische begrafenis van Pierre-Théodore Verhaegen eind 1862, niemand minder dan de grootmeester van het Grootoosten van België. Tegen zijn katholiek gebleven familie in, had Verhaegen elke priesterbijstand beslist afgewezen en hij had zelfs testamentair voorzien dat zijn begrafenis burgerlijk moest zijn. Op een schoonzoon-vrijmetselaar na, weigerde de familie aan de begrafenis deel te nemen. De maçons van de Brusselse loges, bijgestaan door delegaties uit tal van andere steden, deden dat natuurlijk wel. Ditmaal echter volgden zij in groot ornaat de kist van bij het sterfhuis tot aan de begraafplaats. Dat beeld van die honderden en honderden vrijmetselaars die allen openlijk hun kentekens droegen, moet alvast zeer markant geweest zijn: in diplomatieke correspondentie ter zake werd zelfs van een maçonnieke 'orgie' gesproken.<sup>26</sup>

Later, wanneer in grote steden de burgerlijke begrafenis wat minder controversieel was geworden, werd die symbolische zelfbevestiging in de buitenwereld weerom wat meer timide, ongetwijfeld omdat de nood ertoe was verminderd. Een interessante casus was de begrafenis in 1881 van Hippolyte Metdepenningen, Voorzittend Meester van de loge *Le Septentrion* en ware patriarch van de Gentse vrijmetselarij. De loges van de stad beslisten om gezamenlijk aan de burgerlijke begrafenis van de gestorven voorman te participeren en zouden dat ook met een eigen vestimentaire code doen: allen droegen een zwart pak, een witte das en witte handschoenen en volgden in groep de lijkwagen. Intussen was het gerucht al de stad rondgegaan dat de vrijmetselaars, net als bij Verhaegen, de kist zouden volgen met hun rituele aankleding. Niet dus, de kledingafspraken werden door de buitenstaanders ook niet gedecodeerd en de nieuwsgierige omstaanders waren – zo getuigde de pers – ietwat teleurgesteld dat ze het verwachte maçonnieke spektakel niet te zien kregen.<sup>27</sup>

Hieraan kan worden toegevoegd dat het – wat overijverige gidsen ook mogen beweren – steevast erg zeldzame karakter van maçonnieke symbolen in het stedelijk weefsel één betekenisvolle uitzondering kent, namelijk de symbolen die op een aantal vrijmetselaarsgraven te vinden zijn. De inhuldiging van die grafmonumenten was soms ook een gelegenheid waarbij vrijmetselaars symbolisch getooid buiten de tempel traden. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de inhuldiging van het nieuwe graf van Verhaegen in 1883, weze het dan weer achter schermen waardoor de participanten moeilijk herkend konden worden.<sup>28</sup>

25 C. De Spiegeleer en J. Tyssens, 'Secularizing Funerary Culture in Nineteenth-Century Belgium: A Product of Political and Religious Controversy', in: *Death Studies*, 41:1 (2017) 14-21.

26 J. Tyssens en M.-P. Verhaegen, 'De dood van Pierre-Théodore Verhaegen', in: *Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862)* (Brussel 1996) 151-169.

27 J. Tyssens, 'Waarlijk een man van brons! Hippolyte Metdepenningen als voorwerp van een liberale en burgerlijke funeraire cultuur in de negentiende eeuw', in: T. Ingels (red.), *R.I.P. - Aspecten van 200 jaar begrafenis cultuur in Vlaanderen* (Gent 2015) 37-64.

28 *L'Indépendance Belge* (30 juli 1883) 1-2.



Monument Hippolyte Metdepenningen te Gent, 1886 (Stadsarchief Gent, SCMS\_PBK\_1078).

## Conclusie

De grenzen tussen de openbaarheid en het geheim van de maçonnieke tempel waren in de negentiende eeuw zeker niet immobiel of ondoordringbaar. Allerhande lekken waren mogelijk en daarom filterde er nu en dan informatie naar buiten. De manier waarop vrijmetselaars daar zelf mee omgingen, hing nauw samen met wat precies bekend werd. Dat rituele of symbolische elementen dan wel bepaalde vormen van de maçonnieke materiële cultuur geopenbaard werden, liet hen al bij al maar koud, al dacht de buitenwacht hierin niet zelden grote onthullingen te zien. Hooguit waren de maçons verbaasd of zelfs verbijsterd door de irrationele connotaties (de duivel vooral) die aan deze divulgaties werden gekoppeld of verontwaardigd over de soms wat meer gewelddadige reacties die ze uitlokten. Het belangrijkste lag echter niet daar.

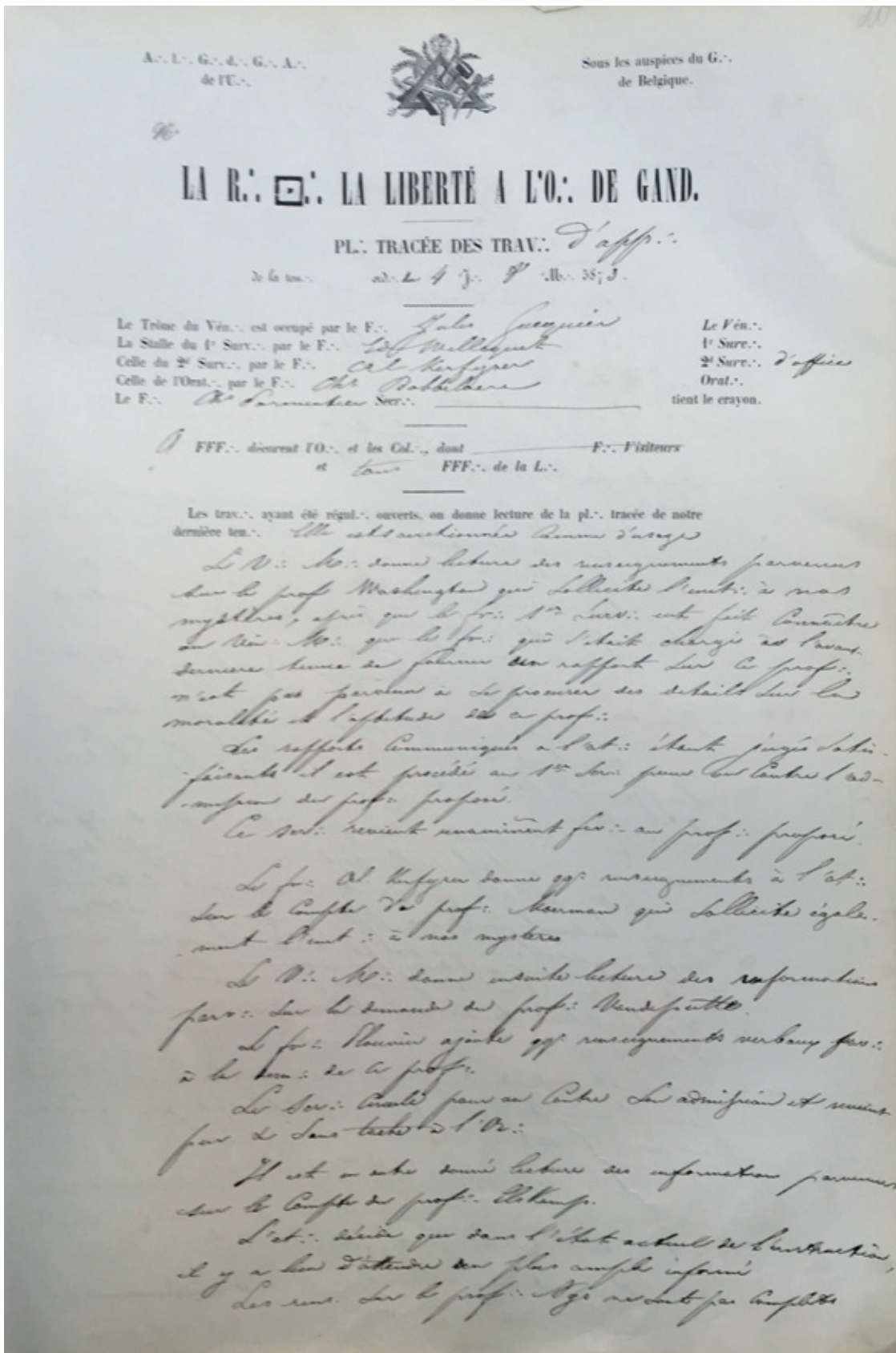
Essentiëler was het om de namen van de leden niet te laten uitlekken – de vrees voor allerhande vormen van sanctiëring of intimidatie was duidelijk niet zo gering – en daartoe werden zo nodig interne onderzoeken gevoerd om loslippigheid tegen te gaan. Een vergelijkbare ongerustheid bestond wat betreft het mogelijk bekend worden van de interne verslagen of andere documenten: dat bleek slechts marginaal een probleem te vormen, maar dat ene incident was voldoende om bijvoorbeeld de archieven buiten het logelokaal te gaan onderbrengen. De namen en de neerslag van de interne deliberaties: daar lag het gevoelige punt, niet in de symboliek of wat dan ook. Wat daarbij treft, is dat het niet de vrijmetselaars waren die uit de biecht klaptten: de ‘pedagogie van het geheim’, zoals Simmel de op het zwijgen gerichte rituele praktijken van (onder meer) de maçons noemde, leek dus best goed te werken. Het dienstpersoneel daarentegen, dat van de loges zelf of dat van individuele maçons, bleek dan weer wel een risicofactor te zijn.

Zelfmanifestaties van vrijmetselaars buiten de tempel vielen zowat steeds samen met de dood. Burgerlijke begrafenissen of het aanbrengen van symbolen op grafmonumenten waren immers een zeldzame gelegenheid waarbij het maçonnieke toebehoren openlijk werd aangegeven. Publiek vertoon zoals dat in de Angelsaksische wereld alom normaal werd geacht, zou dit echter nooit worden. Daarvoor waren de levensbeschouwelijke spanningen in België te scherp.

## Aan de slag

Het belangrijkste type bron voor maçonnieke geschiedschrijving wordt gevormd door de verslagboeken van individuele loges. In het jargon worden die ook wel ‘Livres d’architecture’ of ‘Schetsboeken’ genoemd. Niet zelden waren die verslagboeken voorgedrukt en moest de inleidende passage, voorzien van de nodige rituele formules, slechts worden aangevuld met enkele namen en de datum (volgens het maçonniek systeem: maart als eerste maand en zo verder, bij elk jaar 4000 bijgeteld, waardoor bijvoorbeeld 1866 meteen 5866 werd). De kwaliteit van de inhoud was, zoals steeds, afhankelijk van de vlijt van de secretaris: soms zijn die verslagen daardoor bijzonder uitgebreid en kunnen debatten haast woordelijk worden gevolgd. Talrijke dergelijke verslagboeken worden bewaard in het Maçonniek studie- en documentatiecentrum van het Grootoosten van België in Brussel.

Hoewel de belangrijkste bronnenreeksen – zoals eerder vermeld – door de maçonnieke instanties zelf worden bewaard, zijn er ook andere vindplaatsen die enig interessant materiaal kunnen bieden aan de vorser. Maçonnieke bronnen zijn een enkele keer terecht gekomen in stadsarchieven, zoals bijvoorbeeld dat van Oudenaarde, of ook in lokale kerkarchieven, zoals dat van Lokeren. Andere kerkelijke collecties die bij meer systematisch onderzoek vast nog stukken moeten opleveren, zijn de bisschoppelijke archieven. Interessant materiaal heeft op vergelijkbare wijze zijn weg gevonden naar religieuze collecties zoals die van de paters Jozefieten in Melle. Ook het belang van kranten is niet te onderschatten, zelfs waar het slechts lokale blaadjes aangaat. De politieke betrokkenheid van vrijmetselaars in de negentiende eeuw leidde er wel vaker toe dat zij in de kijker kwamen te staan en dat heeft uiteraard sporen nagelaten. Voor het analyseren van de perceptie van de vrijmetselarij – de angsten die zij opwekte maar ook de ridiculisering waarop zij meermaals kon rekenen – is de pers essentieel als bron. De recente digitaliseringsprojecten (van de Koninklijke Bibliotheek en van regionale of lokale collecties) maakt in dit register heel veel mogelijk.







Penning ontworpen door F. Hart naar aanleiding van de installatie van Eugène Defacqz (1842) als grootmeester van het Grootoosten van België (Privécollectie Berend Bunk).

---

## Beredeneerde bibliografie

Over het geheim en de geheime genootschappen zijn de klassieke teksten: G. Simmel, 'Psychologie der Diskretion', in: *Der Tag* (4 september 1906); G. Simmel, 'Das Geheimnis. Eine sozialpsychologische Skizze', in: *Der Tag* (10 december 1907); G. Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* (Berlijn 1908). De recentste algemene inleiding tot de geschiedenis van de vrijmetselarij is: H. Bogdan en J.A.M. Snoek (red.), *Handbook of Freemasonry* (Leiden-Boston 2014). Praktisch zijn ook de twee degelijke Franse woordenboeken: D. Ligou (red.), *Dictionnaire universel de la Franc-Maçonnerie* (Parijs 1991) en E. Saunier (red.), *Encyclopédie de la franc-maçonnerie* (Parijs 2000). Een handig overzicht van de geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij kan men aantreffen in: J. Lemaire, *La franc-maçonnerie en Belgique. Les loges symboliques* (Parijs 2000). Moeilijker te vinden is: M. De Schampheleire, *Geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij sedert 1830* (Brussel 1986, 3 delen). Een bondig en gemakkelijk online raadpleegbaar overzicht is: J. Tyssens, 'Historical Configurations of Freemasonry in Belgium: Secularity, Politics, Fragmentation', *Revista de Estudios Históricos de la Masonería Latinoamericana y Caribeña* VIII (May-November 2016) 112-129. Een al wat oudere maar nog steeds zeer bruikbare bronnenuitgave, voorzien van precieze informatie over loges en personen vindt men bij: E. Witte en F. Borné, *Documents relatifs à la franc-maçonnerie belge du XIX<sup>e</sup> siècle (1830-1855)* (Leuven 1973). Wat recenter zijn enkele meer lokale geschiedenissen gepubliceerd, die soms erg grondig worden geanalyseerd: J. Tyssens (red.), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* (Brussel-Gent 2003); J. Tyssens en D. Dendooven (red.), *'De heeren broederkes van den moortelbak'. 250 jaar vrijmetselarij in West-Vlaanderen* (Brussel 2015) en R. Vermeir & J. Tyssens, *Vrijmetselarij en vooruitgang. De Gentse progressistenloge La Liberté (1866-1966)* (Brussel 2016). Voor Gent bestaat er ook een nauwkeurig biografisch repertorium (de eerste uitgave van 1997 is online beschikbaar op de site van het Liberaal Archief): G. Schrans, *Vrijmetselaars te Gent in de XVIII<sup>e</sup> eeuw* (Gent 2009). Informatie over (vooral Franstalige) vrijmetselaars-schrijvers is verzameld in (en kan online bekeken worden op de site van de 'digithèque' van de ULB): P. Delsemme, *Les écrivains francs-maçons de Belgique* (Brussel 2004). Oudere maar nog steeds oerdegelijke studies vindt men in: J. Bartier, *Laïcité et franc-maçonnerie. Etudes rassemblées par Guy Cambier* (Brussel 1981). Dat geldt ook voor: H. Hasquin (red.), *Visages de la Franc-Maçonnerie belge du XVIII<sup>e</sup> au XX<sup>e</sup> siècle* (Brussel 1983). Over de vroegste manifestaties van liberale tendensen in de Belgische loges: J. Tyssens, 'Aspects de la sensibilité libérale dans les loges belges pendant les premières décennies du XIX<sup>e</sup> siècle', in: *Lumières* 7 (2006) 177-201 (deels op Google Books te vinden). De publieke maçonnieke mobilisaties voor een seculiere funeraire cultuur zijn grondig onderzocht: J. Tyssens en M.-P. Verhaegen, 'De dood van Pierre-Théodore Verhaegen', in: *Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862)* (Brussel 1996) 151-169; J. Tyssens, 'A Lodge Of Sorrow for King Leopold I of Belgium (1866): Masonic Patriotism and Spirituality on Trial', in: *Journal for Research into Freemasonry and Fraternalism* 3:2 (2012) 248-264; J. Tyssens, 'Waarlijk een man van brons! Hippolyte Metdepenningen als voorwerp van een liberale en burgerlijke funeraire cultuur in de negentiende eeuw', in: T. Ingels (red.), *R.I.P. - Aspecten van 200 jaar begrafenis cultuur in Vlaanderen* (Gent 2015) 37-64; C. De Spiegeleer en J. Tyssens, 'Secularizing Funerary Culture in Nineteenth-Century Belgium: A Product of Political and Religious Controversy', *Death Studies*, 41:1 (2017) 14-21. Over de irrationale aspecten van de populaire perceptie van de vrijmetselarij in het Vlaamse verleden: A. Roeck, 'De vrijmetselarij in het volksgeloof en het volksverhaal', in: *Volkskunde* 3-4 (1998) 143-425. Ook de satanistische fantasieën zijn meermaals het voorwerp van studie geweest. Een recent voorbeeld: Ruben van Luijk, *Children of Lucifer. The Origins of Modern Religious Satanism* (Oxford 2016). Van het beeldmateriaal dat in het Brusselse museum van de vrijmetselarij wordt tentoongesteld, vindt men een rijk overzicht in: J. Tyssens (red.), *De Schatten van de Tempel. Het Belgisch Museum van de Vrijmetselarij* (Brussel 2006).

---

## Biografie

Jeffrey Tyssens (\*1965) doceert hedendaagse geschiedenis aan de VUB en leidt er de Interdisciplinaire Onderzoeksgroep Vrijmetselarij. Hij is tevens hoofdredacteur van de *Journal for Research into Freemasonry and Fraternalism* en lid van de redactie van de *Revista de Estudios Históricos de la Masonería Latinoamericana y Caribeña*. Hij publiceerde uitgebreid over de geschiedenis van de schoolkwesitie, over het liberalisme, de vrijdenkersbeweging en de vrijmetselarij in binnen- en buitenland.

Geheim-  
zinnigheid